

PAPER DETAILS

TITLE: On Dokuzuncu Yüzyilda Nahda Hareketi: Modern Arap Düşüncesinin Oluşumu, Kapsamı ve Sınırları

AUTHORS: Ecehan SOMUNCUOĞLU

PAGES: 103-120

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1186>

On Dokuzuncu Yüzyılda *Nahda* Hareketi: Modern Arap Düşüncesinin Oluşumu, Kapsamı ve Sınırları

Ecehan SOMUNCUOĞLU*

Özet

Nahda hareketi, Arap dünyasında modernleşme sürecinin erken dönemi olarak kabul edilir. On dokuzuncu yüzyılda, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünün ve Avrupa'nın hegemonik bir güç haline gelmesinin kesiştiği tarihsel anın, Arap düşünce sistematigindeki etkisini ifade eder. Arapça literatürde, "Arap uyanışı" ya da "Arap rönesansı" olarak tanımlanan *nahda*, siyasal ve kültürel bir harekettir. Arap toplumunun geçirdiği yapısal değişikliklerin sonucu olarak ortaya çıkan baskılar karşısında, modern Arap düşüncesinin doğasına ilişkin ipuçları sunmaktadır. Arap kimliğinin içeriği, temelleri, ortaya çıkışı, gelişimi ve Arap toplumunun tarihsel kırılma anlarında, bu kimliğin karşı karşıya kaldığı krizler, hem tarihsel hem de toplumsal açıdan üzerinde durulması gereken konular arasındadır. Bu makalede, günümüzün aktüel ve potansiyel çatışma alanlarından biri olan Arap Orta Doğu'sunun, içinden geçmekte olduğu yeni dönemi, Arap düşünce dünyasında yaşanan uzun erimli kriz bağlamında anlamlandırmak için, modern Arap düşüncesinin temellerinin tartışılması amaçlanmaktadır.

Anahtar kelimeler: Arap Uyanışı, Modern Arap Düşüncesi, Arap Kimliği

Nahda Movement in 19th Century: Formation, Scope and Limits of Modern Arabic Thought

Abstract

Nahda movement is considered as the early stages of the modernization process in the Arab world. It describes the impact of collapse of Ottoman Empire and Europe becoming a hegemonic power

* Arş. Gör. Aksaray Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, E-posta: somuncuoglucehan@yahoo.com.

on the Arab Thought system. *Nahda*, which is defined as “Arab awakening” or “Arab renaissance” in Arabic literature, is a political and cultural movement. It offers clues for the nature of the modern Arab thought in the face of pressures in response to the structural changes in the Arab society. It is important to study the content of Arab identity, its foundations, emergence and development and also the crisis it endured during time of dramatic changes from the historical and social perspectives. In this article we discuss the foundations of modern Arab Thought in the light of the new era that the Arab world is currently going through and the long-term crisis that the Arabic world has been experiencing.

Keywords: Arab Awakening, Modern Arab Thought, Arab Identity

Giriş

Yirmi birinci yüzyılın ilk on yıllık periyodunun ardından, Arap dünyası, etkileri on yıllar sonra netleşecek bir dönüşümün filizlendiği olaylar dizisine sahne oldu. 2011 yılı, yıkıcı etkileri olan halk hareketleri ile başladı. Arap ülkelerini farklı yoğunlukta etkisi altına alan protesto ve isyanlar, Arap Orta Doğu’sunun siyasal çizgisinde, tarihsel bir kırılma anının yaşandığını imliyordu. Halk hareketleri, ani rejim değişikliğinden, reform politikalarına, iç savaşa, işgale kadar farklı yönlere evrilen etkilere yol açtı ve açmaya devam etmektedir. Kitlesel protesto gösterileri başladıktan sonra meydana gelen gelişmeleri tanımlamak üzere ana akım medyada genel kabul gören metafor, Arap Baharı oldu. Samir Amin (2011, s.13), 2011’de başlayan ayaklanmaların, Arap dünyasının “uyanışında”, ikinci baharın başlangıcı olup olmadığını sorgularken, on dokuzuncu yüzyıldaki ilk Arap *nahdasının*, toplumsal hareketlilik boyutuna, bir başka deyişle Arap uyanışına gönderme yapmaktaydı. Tarık Ramazan (2013, s.33) ise, Arap Baharı’nı, yine on dokuzuncu yüzyılda, Avrupa’nın sömürgeciliğini meşrulaştıran modernite söylemi üzerinden, “öteki»leştirilen *doğu* ve/veya İslam paradigmasının değişmesini sağlayacak bir dönüm noktası olarak tanımlıyordu. Arap Baharı, aslında on dokuzuncu yüzyılda sömürge siyasetinin etkisi altındaki modernite projesinin ve modernleşme sürecinin, kriz ve başarısızlığını ifade ediyordu. Bu bağlamda Arap Baharı, on dokuzuncu yüzyılda Arap dünyasının yaşadığı dönüşümün yaklaşık iki yüz yıl sonra geldiği aşamayı göstermesi anlamında önemlidir.

On dokuzuncu yüzyıl, Avrupa ile Arap Orta Doğu’su arasındaki ilişkilerin, biçim değişikliğine uğradığı bir tarihsel dönemdir. Avrupa ile Arap ekonomileri ve toplumları arasındaki ilişkilerin yerini, Avrupa’nın Arap topraklarını işgal etmesine ve ekonomik açıdan sömürgeleştirmesine bıraktığı bir dönemdir. Arap dünyasına Avrupa müdahalesi, ilk olarak, 1798’de Mısır’ın, 1839’da Cezayir’in işgal edilmesi ile başladı. Bu gerçeklik, ekonomik ve stratejik olduğu kadar, kültürel ve siyasal olarak da söz konusuydu. Arap toplumunun yeni koşullara uyum sağlama çabası, toplumsal, ekonomik ve kültürel yapılarında köklü değişiklikleri de beraberinde getirdi. Söz konusu gerçeklik, Osmanlı’nın zayıflaması ile Avrupa’nın küresel etkilere yol açacak denli güçlenmesinin, iç içe geçtiği bir süreci imler. Dolayısıyla, on dokuzuncu yüzyıl, Arap dünyasının

modern tarihinin ve devlet oluşumunun, en dramatik ve biçimlendirici dönemini oluşturmaktadır ve etkilerini günümüz Orta Doğu düzeninde hissettirmektedir.

Nahda, Arap toplumunun, dışardan gelen bir tehdite karşı, toplumsal ve düşünsel anlamda bir tepkisini ifade etmektedir. Avrupa'nın askeri müdahalesi ve sömürgeciliğinin tarihsel gerçekliğine ve Arap dünyasının sosyo-ekonomik geriliğine bir cevap arayışını simgelemektedir. Fernand Braudel'in *longue duree*-uzun zamanlı tarih anlayışı perspektifinden bakıldığında bugün, Arap Orta Doğu'sunda meydana gelen olayların gerisinde, uzun dönem tarihsel yapıların izliğini görmek mümkündür. Bu bağlamda, çalışmada Arap *nahdasının* ortaya çıkışı ve içeriği ele alınacaktır. Arap *nahdasının*, Arap siyasetinin bir teması olarak devam ettiği iddiası üzerinden, barındırdığı çelişkiler, kapsam ve sınırlarının değerlendirilmesi amaçlanmaktadır.

Arap Dünyasında Dönüşümün Etkileşimci Boyutları: *Nahda*'nın Kültürel Boyutu

1830'lu yıllardan, Birinci Dünya Savaşı'na kadar bir edebi, kültürel ve siyasi hareket olarak Suriye ve Lübnan'da doğup Mısır'da geliştiği genel kabul gören *nahda*- Arap Rönesansı, Abdullah Laroui'ye göre (1993, s.29), çöküş (*asr el-inhitat*)¹ ve yabancı hakimiyetinden önceki klasik Arap kültürünü (Cahiliyye) canlandıran bir hareketti. Aynı zamanda *nahda*, modern Avrupa'nın başarılı yönlerini özümsemek için tercüme yolunu benimseyerek, toplumun geniş kesimlerinin bilincini şekillendirecek bir kültürel hareket olarak ortaya çıktı (Kassir, 2011, s.52). Geniş anlamı ile *nahda*, Orta Doğu'da ve Arap dünyasında modernleşme sürecinin başlangıcı olan, Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemesi ve Avrupa'nın ekonomik, siyasal, entelektüel ve toprak üstünlüğünün güçlü baskı oluşturduğu on sekizinci yüzyılın sonlarından, yirminci yüzyıla kadar Osmanlı yönetimi altındaki modernizasyon dönemini kapsar.² Sharabi (1988, s.6) ise, *nahdanın*, orta ve geç on dokuzuncu yüzyılda, Arap toplumsal ve siyasal yaşamında temel faktör olan Avrupa etkisiyle doğduğunu kabul etmekle birlikte, sadece on dokuzuncu yüzyıla sınırlı olmadığını vurgular. Sömürge yönetiminin resmîyet kazandığı iki savaş arası dönem ve bağımsızlık sonrasında, Arap uyanışı fenomeninin, Arap düşünce sisteminde, ulusal ve/veya dinsel unsurları güçlendirmede canlı tutulduğu yargısına varır.

On sekizinci yüzyıldan itibaren, Osmanlı'nın [ve genel olarak İslam dünyasının] geçirdiği dönüşüm, Avrupa'nın genel hatlarıyla on altıncı yüzyıldan on sekizinci yüzyılın sonuna kadar Avrupa modernitesi arka planına dayalı olarak yükselişe geçtiği dönemle kesişmekteydi.

1 Abbasi Devleti'nin yıkılışına kadar olan devir, bazı Arap tarihçilerince, Arap tarihinin *Altın Çağı* olarak kabul edilir. Bu yaklaşıma göre, 1258'de Moğol saldırılarıyla Bağdat'ın düşmesi ile gerçek İslam tarihinin yükseliş dönemi de, sona ermiştir. Oryantal literatürle benzer bir içerikte sunulan bu anlatı, Osmanlı'nın dağılma sürecinde günün problemlerine bir çözüm olarak sunuldu. Bkz. İnayet (1991, s.17), Zeydan, (2012, s.322-344), Sharabi (1988, s.6).

2 Osmanlı'nın gerileme süreci, tarihçiler arasında oldukça tartışmalıdır. Oryantal literatürün, [Batı] Avrupa'nın, İslam dünyası ve genel olarak Avrupa dışı dünya üzerindeki etkisini ön plana alan bakış açısına yönelik, eleştirel bir söylem de geliştirmiştir. Osmanlı hinterlandında meydana gelen değişimin, içsel gelişme ve dinamiklerle birlikte değerlendiren toplumsal tarih çalışmaları, ağırlık kazanmaya devam etmektedir. Bkz. İnalçık&Seyitdanlioğlu (2006), Palmer, (1993), Karpas, (2013).

Modernite olgusu, Avrupa'nın kendi içsel toplumsal sürecinin bir ürünü olarak Rönesans, Reform girişimleri ile başlayan ve Aydınlanma düşüncesiyle güçlenen bir düşünce hareketiydi ve Avrupa'nın ideolojik yapısının asli unsuru oldu. Kapitalizmin keşfedilmesi ile de, Avrupa'nın ekonomik dönüşümü, Avrupa'nın dünya çapında hissedilen ekonomik ve siyasal bir güç olması ile sonuçlandı (Lapidus, 1996, s.13.; Bayat, 1994, s.190). Avrupa'nın geçirdiği yapısal değişiklik, Avrupa ve Avrupa dışı dünya arasındaki eşitsizliği giderek artırdı. Avrupa'nın yaşadığı dönüşüm, Orta Doğu'yu askeri olarak işgal etmesi ve ekonomik olarak sömürgeleştirmesine yol açtı. Böylece ortaya çıkan "Batı" tehdidi, Müslüman dünyanın siyasal, dinsel-kültürel kimliğine ve tarihine karşı bir meydan okuma olarak kabul edildi (Kuran, 2012,s.44).

Batı egemenliği ve bunun yarattığı yeni ilişki biçimleri, İslam dünyasında modernleşme girişimlerinin başlamasına neden oldu. Avrupa ile Osmanlı/İslam dünyası arasındaki dengenin değiştiğine yönelik ilk önemli gelişme, Mısır'ın 1798'de Fransa tarafından kısa süreli işgal edilmesi idi. İşgalin, Mısır'a doğrudan, Osmanlı'ya dolaylı yoldan etkisi, siyasal-kurumsal modernleşme sürecini başlatması oldu (Ortaylı, 2000, s.13; Gencer, 2008,s.94). Bu bağlamda, İslam dünyasının merkezinde yer alan Osmanlı'nın zayıflığının tespiti ile, savunma alanında başlatılan reform siyasetinin amacı, devletin eski gücüne kavuşmasını ve merkezi otoritenin yeniden kurulmasını sağlamaktır.³ Bu gelişmeler, yönetim mekanizmasını yeniden düzenleme ve yeni eğitim kurumlarının kurulması gibi yeni alanlarda reform hareketlerinin başlatılmasını zorunlu kıldı (Cleveland, 2008, s.71). Askeri reformlar, sivil kurumların reformuna ve eğitim alanındaki gelişmelerle yeni bir seçkin sınıfının yaratılmasına öncülük etti. 1830'ların sonlarında, bu yeni seçkin sınıf, adına *Tanzimat* denilen, bir dizi kurumsal değişiklik, merkezileşme ve Batılılaşma sürecini hızlandırdı. 1860'lardan itibaren gerçekleştirilen yönetsel reformlar, Arap bölgelerinde merkezileşmeyi hızlandırarak yapısal dönüşümlerin başlangıcı oldu (Karpas, 2011, s.91; Lewis, 2009, s.225). Bu gelişmeler, ulus-devlet inşa süreçlerine, ekonominin modernleşmesine, yeni teknolojilerin benimsenmesine, devlet ve sınıf yapılarında değişimlere ve laik-milliyetçi ideolojiler başta olmak üzere modern ideolojilerin kabulüne götürdü. İslam dünyasının zayıflaması, Avrupa kültürünün etkisinde kalmış veya Avrupa üstünlüğünden etkilenmiş entelektüellerin, radikal reform çağrılarına neden oldu (Ayubi, 1993, s.63; Esposito,2002, s.107). *Nahda* hareketi bu çerçevede, Osmanlı'nın Arap toplumu içinde, Avrupa'nın ilerlemesi ve toplumun gerilemesinin ardındaki nedenlere, teorik cevaplar vermeye çalışan entelektüel bir hareket olarak doğdu. Uyanış, yeniden diriliş anlamlarına gelen *nahda* fenomeni, Arap mirasını yeniden kurarak, Hişam Cuayyit'in (1995, s.193) deyimi ile, "yeniden canlanma atmosferi ve ideolojisi yayarak,

3 Modernliği, Batılılaşma anlamında değil ama, toplumların, tarihsel ve konjonktürel özellikleri ile içinden geçtikleri değişim olarak ele aldığımızda, Osmanlı'da tedricen ekonomik ve kültürel değişim, on altıncı yüzyılın ikinci yarısından itibaren görülmeye başlamıştı. Bu durum, ekonomik ve sosyal örgütlenmeye temel oluşturan toprak sisteminin tedrici şekilde dağılmasından kaynaklanır. Bunun yansıması olarak başta askeri alanda olmak üzere, Osmanlı kurumlarında ve genel olarak ise toplumsal yapıda bir gerileme ve çözülme gözlenir. Osmanlı'nın en güçlü olduğu dönemde bu olumsuz değişim, devlet adamları tarafından fark edilmiş, bunun sonucu olarak; tedbirler alınması için bir yandan devlet ilgililerine fermanlar, adaletnameler gönderilmiş ve önemli yetkiler verilen bazı memurlar görevlendirilerek, problemler tartışılmaya başlanmıştır. Ancak, bu dönem kurumsal değişikliklerin gerçekleştirildiği, kurumsal ve siyasal örgütlenme ilkelerinin yeniden inşa edildiği dönemden daha çok, sonraki dönüşümün hazırlık aşamasını oluşturmaktaydı. Bkz. Mardin (1995, s.194-195).

uzun erimde, Orta Doğu'nun yeniden Araplaşma"sını sağlamaya dönük bir çaba olarak geliştirdi.

Nahda düşüncesi, kültürel bağlamında, Suriye ve Lübnan'da Protestan Amerikalı ve Avrupalı misyonerler sayesinde matbaanın yaygınlaşması ve eğitim alanındaki yeniliklerle gelişme gösterdi. Hıdiv İbrahim Paşa (1830-1895) döneminde önemli bir ticaret merkezi konumunda olan büyük Suriye⁴, Fransa ve İngiltere'nin ticari rekabetinin bir alanı haline gelmişti. Fransa ve İngiltere'nin, hem ticaret ağları ile, hem de bölgedeki Hristiyanlarla kurdukları iktidar halkası ve misyonerlik okullarının yaygınlaşması, bölgede Avrupa nüfusunun, dinsel-kültürel alanlara da taşınması sürecini teşvik etti (Baktıaya, 2009, s.109). Arap dünyasının ilk basımevleri ve gazeteleri Lübnan'da açıldı. 1858'de Beyrut'ta kurulan *Hadikatul Akhbar* gazetesi, daha sonra Mısır'da oldukça gelişecek dergi ve gazeteciliğin başlangıcı oldu. Tiyatro da, yine kültürel alanda öncü çabalardan biriydi. Suriyeli Marun El-Nakkaş (1817-1855), Arapça ilk tiyatro oyununu yazdı. Fransis Marrash, ilk siyasal roman olan *Gabbet'ul Hakk'i* yazdı (Ayalon, 2008, s.571). Bu gelişmeler, küçük ama aktif, bir grup Hristiyan entelektüel sınıfın oluşumuna yaradı ve bu grup *nahda* çağının biçimlenmesinde büyük rol oynadılar. İlk dönemlerinde Arap kültürünün canlandırılması ve Arap dilinin geliştirilmesi ile ortaya çıkan edebi yenileşme dönemi, Arap edebiyatının mirasını yeniden keşfetmek, yeni edebi formlar ve özellikle gazetecilik denemesiyle, siyasi bir hareket niteliği taşımasa da, siyasi bir durumun ifadesi oldu. Siyasi konjonktürden dolayı *nahdanın* geliştirmeyi hedeflediği kültürel Arap kimliği, dinsel olarak kendilerini Osmanlı'ya bağlı hissetmeyen Hristiyan Araplar arasında siyasi bir söyleme dönüşme potansiyelini barındırıyordu (Tibi, 1998, s.136).

Suriye ve Lübnan'da Hristiyan Araplar tarafından yürütülen eskiye dönüş hareketi ile karşılaştırıldığında, Mısır'daki ilk dönem uyanış hareketi, çoğunlukla Müslüman entelektüeller tarafından gerçekleştirildi. 1798'de Fransa'nın kısa süreli işgalinin ardından, iktidara gelen Kavalalı Mehmet Ali'nin (1769-1849) reform politikaları, yol açıyordu.⁵ Diğer Arap ülkelerine göre Osmanlı'dan daha erken bir tarihte özerklik kazanan Mısır'da, Mehmet Ali yönetimi ile birlikte, Avrupa tarzı ulusal ordusu olan, bürokratik bir devlet inşa süreci başlamıştı (Marsot, 2007, s.55-59). On dokuzuncu yüzyılın başlarından itibaren özerkleşen Kahire, Avrupa'daki düşünce akımlarıyla ve idari örgütlenme biçimleriyle, modernleşme programını iddialı bir şekilde başlatan Arap ülkesi oldu. Yeni okulların kurulması, farklı disiplinlerin, eski eğitim sisteminde bilinmeyen dallarda uzmanlıkların ve yeni mesleklerin yerleşmesine olanak sağladı. Bunun için, Avrupa'ya çok sayıda kişi gönderildi. Eğitim alanında, ilk yüksek öğrenim kurumu olarak *Dar'ul-ulum*'ün açılması (1872), geleneksel eğitim merkezi olan *El-Ezher*'in tekeline son vermesi anlamına geliyordu. Ezher'in eğitim programı da, on dokuzuncu yüzyılın en önemli İslam reformcularından biri olarak kabul edilen Muhammed Abduh'un (1849-1905) öncülüğünde bir grubun girişimleri ile, bu dönemde geleneksel eğitimle Avrupa tarzı eğitimin karma bir içeriğine dönüştürüldü (Gibb, 1991, s.267-269). Bunun yanı sıra, Mehmet Ali rejimi zamanından başlayarak, sayıları neredeyse seksene ulaşan yabancı okulların, Mısır'ın entelektüel

4 Büyük Suriye, Suriye, Lübnan, Ürdün ve Filistin'i kapsayan bölge.

5 Kavalalı Mehmet Ali dönemi için ayrıntılı bilgi için bkz. Fahmy (2010), Altındağ (1945).

hayatının dönüşümünde, dolayısıyla yeni düşünce akımlarının benimsenmesinde büyük etkisi oldu (İnayet, 1991, s.41).

İlk dönem *nahdanın* Müslüman entelektüelleri, Avrupa'nın kurum ve düşüncelerini benimsemek suretiyle, İslam dünyasının geri kalmışlığını ortadan kaldırmaya odaklanan bir anlayışla, Batılılaşmayı destekledi. Öncüleri Mısır'da Rifaa el-Tahtavi (1801-1873), Muhammed Abdüh gibi Müslüman *nahda* düşünürleri, İslam'ın yeniden doğuşu ile Batı'nın bilimsel ve teknik özelliklerinin kabulünün bir sentezini yapma girişiminde bulundular (Ayubi, 1993, s.72; Sayyid, 2000, s.156). Bu bağlamda, *nahda*, Avrupa etkisinden hem beslendi, hem de paradoksal olarak Avrupa sömürgeciliğinin, meydan okumasına karşı, Arap bilincini güçlendirmek bağlamında, bir tepki olarak gelişti. Bununla birlikte, ilk nesil Müslüman *nahda* düşünürleri, Osmanlı modernleşmesine bağlı kaldılar. Osmanlı'nın ve genel olarak İslam dünyasının Avrupa karşısındaki zayıflığının, Avrupa'nın örnek alınarak aşılabacağı düşüncesi temel çıkış noktası idi ve İslam dünyasının kaderinin Osmanlı'ya bağlı olduğu düşüncesi, özellikle dönüşümün [Tahtavi gibi] ilk nesil tanıklarında hakimdi. Osmanlı modernleşmesinin on dokuzuncu yüzyılda, siyasal içeriği, Osmanlıcılık uygulaması olmuştur. Osmanlı devlet sisteminin, modern bir kimliğe geçişi, devlet aygıtının devamı ve işlerliği için daha geniş bir toplumsal tabana dayanma zorunluluğu ile, Osmanlıcılık siyaseti izlenmeye başlandı. Osmanlıcılık, Müslüman olmayan milletlerin imparatorluktan kopmalarının ardından, Türk-Arap baskın nüfus arasında bir çeşit İslami kimlik şeklinde işlev kazandı. Başlangıçta, dinsel ve kültürel farklılıkları, yasal çerçevede ortadan kaldırmayı hedeflese de, Osmanlıcılık, İslamcılık söylemi ile bir araya geldi. Suriye'deki Hristiyan Araplar arasında bile, Osmanlı Birliği ideolojisi, en azından 1908'e kadar, başarılı bir şekilde yürütüldü (Cuayyit, 1995, s.193).

Arap dünyasında, İslam'ın modern yaşama ayak uydurabilmesi için yeni bir yoruma tabi tutulması ve geliştirilmesi iddiası ilk kez, içinde yaşanılan dönemin ihtiyaçlarına karşılık verecek yeni birtakım dinsel ilkelerin çıkarılması gerektiği düşüncesiyle, Tahtavi tarafından sistematize edilmeye başlandı. Tahtavi, İslam'ın Avrupa medeniyeti ile etkileşimini başlatan kişi olarak kabul edilir. Tahtavi, Mehmet Ali Paşa tarafından Paris'e gönderilen ilk öğrenci misyonunda yer aldı; Mısır'a döndüğünde mütercim ve yazar olarak Batılı kültürün Arap dünyasına aktarılmasında önemli rol oynadı (Hourani, 1994, s.97; Sorman, 2006, s.19). Tahtavi'nin reformcu bakış açısı, geleneksel İslam düşüncesinde öncelikle İslam dünyasını kapsayan "ümme" fikrinin değişmesinin ilk izlerini taşır. Müslüman bir düşünür ve din adamı olarak Tahtavi ile, İslam öncesi dönemi yok sayan ve özellikle Medine dönemi *altın* çağına vurgu yapan anlayış yerine, Mısırlı olma bilinci vurgulandı. (Dawn, 1998, s.137; Hourani, 1994, s.97).

Bununla birlikte, reform süreci içinde, Avrupa'nın düşünce akımlarından liberal ve sosyalist söylem de, Arap entelektüellerin, toplumun içinde bulunduğu durağanlığı aşmanın bir aracı olarak benimsendi. Mısır'a göç eden Farah Antun (1874-1922), Şibli Şumayl (1850-1917) gibi Suriyeli entelektüeller, Selame Musa (1887-195), Nicola Haddad, Taha Hüseyin (1889-1973) gibi Mısırlı düşünürler, Arap sosyalizminin ve liberalizminin ilk temsilcileri olarak, geleneksel bakış açısının dışına çıkarak, modern Arap düşüncesinin temelini attılar. Çoğunluğu Avrupada

eğitim almış kuşağın temsilcisi olan Arap düşünürler, Avrupa'nın seküler düşüncesinden etkilenmişler ve Batı'yı ilham kaynağı ve Arap toplumunun sorunlarından kurtulmasının simgesi olarak okumuşlardır (İnayet, 1991, s.38-39). Bu çerçevede, Arap toplumunun ihtiyaçlarının karşılanmasının ancak, din ve siyasetin ayrılması ile mümkün olacağına inanan Arap düşünürler, *nahdanın* seküler boyutunun şekillenmesinin öncüsü oldular.

Arap gazeteciliği ve tiyatrosuyla kültürel amaçlarla güçlenen *nahda*, Türkçe'nin yerine eğitim, öğretim kurumlarında ayrıca devlet dairelerinde Arapça'nın resmi yazışma dili olması şeklinde ilerledi.⁶ Hareketin öncüleri çoğunlukla Lübnan Hristiyanları idi. Butrus Bustani (1819-1883), Nazif el-Yazıcı (1800-1871), İbrahim el-Yazıcı (1847-1906), Faris el-Şidyak (1801-1887) edebiyat ve tarih çalışmalarını ön milliyetçilik olarak görülebilecek, din yerine vatan ve dil birliğine dayalı Arap dayanışmasını ulusal bir tarzda ortaya koyan ilk isimler oldu. Bustani, *nahdanın* dikkat çeken bir ideoloğu olarak, 1863 yılında Beyrut'ta ilk ulusal Arap oklunu açtı. 1860'da *Nafir Suriya* ve 1879'de *El-Janna* olmak üzere Arapça haftalık dergilerin çıkarılmasında öncü oldu. Arap dilinin edebi yönünü geliştirmek için Arapça sözlük ve yedi ciltlik Arapça ansiklopedi derledi (Lutskiy, 2011, s.130). Arap geçmişini yeniden inşa ederek ve kültürel otonomi vurgusunu açık olarak dile getiren söz konusu isimlerden İbrahim el-Yazıcı, Osmanlı hakimiyetini eleştiren bir şekilde ele alarak, siyasal bağımsızlık söylemlerini ilk olarak eserlerinde dile getiren Arap şairi oldu.⁷ Hristiyan Arap entelektüeller arasında Osmanlı hakimiyetine karşı çıkan bu ilk söylemler, daha sonraki Arap düşünürlerinin doğuşunu teşvik etmiş olmakla birlikte, Arap dünyasında ilk dönemde bir kitle hareketi üretmekte başarılı olamadı.

Nahda'nın Siyasal Boyutu: Arap Milliyetçiliğinin İlk Evresi mi?

Arap milliyetçiliği, Arapların ekonomik ve siyasal bağımsızlıklarının yanı sıra, kültürel bağımsızlıklarına da işaret eden bir kurtuluş hareketi olarak kabul edilir ve Osmanlı'nın dağılmasından sonra, neredeyse Arap dünyasının her bölgesine nüfus eden bir ideoloji olarak tanımlamak mümkündür (Khalidi, 1991, s.54). Arap kültürünün yeniden keşfedilmesine dönük çalışmalar ışığında şekillenen on dokuzuncu yüzyıl *nahdasının*, Osmanlı Suriye'sinde, Hristiyan Araplar arasında siyasal bilincin gelişmesinde bir başlangıç olduğu düşünüldüğünde, Arap milliyetçiliğinin ilk evresinin Osmanlı tarafından başlatılan *Tanzimat* reformlarının bir ürünü ve bir parçası olarak doğduğu söylenebilir. Bilindiği üzere, imparatorluğun, Avrupa karşısında

6 Mısır'da Hıdiv Said (1854-1863) döneminde Arapça, resmi dil ilan edilmişti. Abdülhamit döneminde de, İslam birliği düşüncesinin yayılması ve güçlenmesi politikası çerçevesinde, resmi öğrenim ve yönetim dilinin Arapça olmasına karar verilmişti. Suriye'de 1918-1920 arasında Faysal'ın Arap devleti kurma girişimi sırasında aynı gelişme yaşanmış, hatta Türkçe terimler yerine kullanılacak Arapça kelimelerin saptanması hususunda bir komisyon kurulmuştur. Bkz. Lewis, (2003, s. 317), Karpat, (2001, s.380).

7 Örneğin, Arapları, Türklere karşı ayaklanmaya çağırdığı şiir şu şekildedir: "Daha ne umuyoruz, onlara karşı savaştan öte? Ey Ulusum, bırakın laubali işleri de, diğer yiğit uluslardan örnek alın biraz, nasıl anlaştılar da, ne kıymetli varlıklarını vatanlarına feda ettiler, birliğinizi hurma dalları gibi dağıtanlar onlar. Ey Türk ulusu, sizden haklarımızı kılıçla alacağız, siz ki çağlar boyu zulmettiniz bize, ömrü olan görececek yaratacağız harikaları, Türklerin anasını ağlatacağız dünya görecektir." (Hüseyin, 2004, s.174).

zayıflığını ve yıkılmasını önlemek ereğinin bir sonucu olarak başlatılan reform siyaseti, konjonktüre uygun olarak, bir Osmanlı ulusu yaratmayı amaçlıyordu. Osmanlı milliyetçiliği ve buna dayanan yeni bir sivil toplum oluşturma hedefi, Müslüman olmayan milletlerin imparatorluktan ayrılmaları sonucu [en son aşamada, Balkanlar'da Osmanlı varlığına son veren 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı sonrasında], fiilen çöktü. Bundan sonra, temel kaygı, toprak bütünlüğünün korunması oldu. Dolayısıyla, Müslüman nüfus arasında birliği öngören heterojen Osmanlı kimliği yerine, homojen Osmanlı kimliği ön plana çıkarıldı (Karpas, 2011, s.106).

Tanzimat, milliyetçilik düşüncesine karşı geliştirilmiş bir karşı koymaydı (Gencer, 2008, s.81). Batı üstünlüğünün kabul edilmesiyle başlayan reform çabaları belli bir diyalektiği izledi. Çünkü bir yandan reformların benimsenmesine çalışılırken, diğer yandan imparatorluğun ve dinin korunması şeklinde geçmiş miras üzerinden, içinden geçilmekte olan zamanı meşrulaştıracak siyasal ve dinsel söylemlerin harmanlanması söz konusuydu. Bu bağlamda, Abdülhamit (1842-1918) döneminde, devletin İslami karakterini vurgulamak yönündeki çabalar arttırıldı ve İslam, hiç olmadığı kadar siyasal bir içerik kazandı (Gencer, 2008, s.87). Abdülhamit dönemi, böylece yeni bir üst kimlik arayışı sürecinde, alt kimliklere yapılan vurguyla Türk ve Arap milliyetçiliklerinin etkileşim halinde ortaya çıktığı bir ön milliyetçilikler dönemi oldu (Keddie, 1969, s.19-20). İslam'ın siyasal söylemi, Müslüman birliğinin sağlanması ve devletin kurtuluşu için temel referans noktası olarak görüldü. Din olarak İslam, anlamını dışsal bir saldırıya karşı mücadele etmek yönünde genişleterek, modern öncesi İslam tarihinden farklı olarak, kültürel ve siyasal bir kimlik değişimini ifade eden bir nitelik kazandı. Bu çerçevede, Arap liderlerinin önemli bir kesiminin Osmanlı yönetici seçkinleriyle bütünleştiği, İslam şemsiyesi altında, bir ideolojik bütünleşme kısmen yaratıldı (Kayalı, 1998, s.42). Söz konusu bütünleşme, Osmanlı merkezi yönetiminin bir parçası durumunda ve bağımsızlık duygusunun daha belirgin olduğu, büyük Suriye toprakları için daha çok geçerliydi [paradoksal olarak Arap milliyetçilik söyleminin ilk temsilcileri, on dokuzuncu yüzyılda Osmanlı şemsiyesi altında kimlik sorunlarına odaklanan Suriyeli Araplar arasından çıkacaktır]. Ancak, Osmanlı yönetiminden görece bağımsız bir alana sahip olan Mısır, Cezayir gibi Arap topraklarında, Avrupa'nın askeri işgali doğrudan deneyimlendiği için, İslamcılık düşüncesi çok daha farklı bir içerikte ele alındı. Buralarda, daha çok anti-empyrializm duygusu güç kazanmıştı (Hüseyin, 2004, s.16-22). Cemalettin Afgani (1838-1897), Muhammed Abduh ve Reşid Rıza (1865-1935) tarafından temsil edilen İslami reformculuk ya da İslam modernizmi, ülkedeki Avrupa yönetimi ile mücadele etme ve aynı zamanda, Avrupa'nın olumlu yönlerinin bir sentezini yapma girişiminde bulundular (Tibawi, 1998, s.98).

İslam'ın modernist söyleminin ilk izlerinin görülmeye başlanmasından itibaren, en çok üzerine vurgu yapılan konu, İslam dünyasının geri kalmışlığı oldu. İslam dünyasındaki bütün yenilikçi düşünürler, bu problematiği temel gerekçe ve hareket noktası olarak gördüler. Müslümanların birçoğu, *apolojetik* bir tavırla klasik İslam tarihinin, Avrupa'nın Orta Çağ dönemine göre ne kadar üstün olduğunun ispatı şeklinde bir yaklaşım geliştirdiler. Bu yaklaşım, bir din olarak İslam'ın evrenselliği ve üstünlüğünün ön kabulüne dayanmaktaydı. Bu bakış açısı, Avrupa nüfusunun meydan okumalarıyla başa çıkabilme aracı olarak görüldü. Afgani ve Muhammed

Abduh gibi Müslüman reformcular felsefi düzeyde öncelikle İslam reformuyla ilgili oldular. Osmanlı İslamcılığı ise, dinin yeniden yorumlanmasından daha çok, kurumsal uyum ve siyasal sosyalleşmenin gerçekleşmesini sağlamaya odaklandı (Gencer, 2012, s. 152-159; Berkes, 2004, s.278).⁸ Siyasal konjonktürde ise, İslam reformu ya da İslam'ın modernist söylemine ilişkin tartışmalar, Osmanlı merkezinde, devletin yıkılmasını engelleyen bir ön milliyetçiliğin izlerini ortaya koyarken; Mısır gibi daha uzak ülkelerde, Batı sömürgesiyle mücadelede, dinsel dayanışma sağlayarak yine bir ön milliyetçi oluşuma yol açarak başarılı kılınmaya çalışıldı (Azmeş, 2003, s.174).

Arap milliyetçiliğinin kökenlerine ilişkin, on dokuzuncu yüzyılı, başlangıç olarak kabul eden tarih yazıcılığı, *nahdayı*, Arap milliyetçiliğinin öncülü olarak ele alma eğilimindedir.⁹ Milliyetçilik, Osmanlı'nın Arap eyaletlerine daha geç bir zaman diliminde ulaşsa da, Avrupa'da, Osmanlı'nın [ve genel olarak İslam dünyasının] "gerilemesi" nosyonu üzerine gelişen oryantal tarih yazıcılığı,¹⁰ Arap tarihini ön plana çıkaran bir yaklaşıma dayanır. Dolayısıyla milliyetçilik ideolojisinin on dokuzuncu yüzyılın başlarından itibaren Arap toplumunu etkisi altına aldığı yönündeki argümanı benimser. Örneğin, oryantal literatürün önemli isimlerinden H.A.R. Gibb'in (1895-1971) eserleri, oryantalist bakış açısının modern döneminin bir örneğini teşkil etmektedir. Gibb, Arap kültür tarihini, "gerileme, çöküş" olarak dönemsel bir ayrıma tabii tutar; Abbasi dönemini *altın çağ* olarak kabul ederken, Osmanlı dönemini İslam tarihi içinde Araplar için, *karanlık çağ* olarak tasvir eder. Gibb, aynı zamanda Orta Doğu'nun modern tarihini Napoleon Bonaparte (1769-1821) Mısır'ı işgal etmesi ile başlatır. Genel olarak oryantal literatür, hem Arap uyanışı, hem de Mısır'ın bağımsızlığını kazanmasında, Bonaparte'nin Mısır seferini, Batı'nın *medenileştirici* misyonu üzerinden tanımlar.¹¹ 1960'lara kadar bu bakış açısı, Arap tarih yazıcılığına hakim oldu. Bu yaklaşıma göre, Birinci Dünya Savaşı sonrası, İngiliz ve Fransız sömürge yönetimi, Osmanlı emperyalizminin yerini almıştı (Abou-El-Haj, 2000, s.110). Arap milliyetçiliği yazınında önemli bir isim olarak kabul edilen Hristiyan Arap tarihçi, George Antonius (1891-1942), on dokuzuncu yüzyılda Arap örgütlerinin faaliyetlerini, Arap davasının ve modern Arap devletinin kuruluşunda öncü rol oynadığını iddia eder. Antonius, daha da geriye giderek, Fransız işgali sonrasında Mısır'ın, Osmanlı'dan bağımsızlaşma sürecini Arap milliyetçiliğinin kökeni olarak

8 Osmanlı İslamcılığının temsilcileri, Ahmet Cevdet (1822-1895), Namık Kemal (1840-1888), Said Halim Paşa (1863-1921) gibi Genç Osmanlılar olarak kabul edilen aydınlar, devlet kurumlarının yeniden yapılandırılması üzerine idi. Buna karşılık, Mısır modernistleri ise bu paradigmadan kopuş anlamında modernizmin öncüleri oldular. Gencer'in deyiimi ile, reformcu anlayış, Mısır merkezinde, İslam'ı yakın ve kadim mirasından kopararak, İslam'ı her bağlama açık hale getiren bir anlayışla yeniden yorumlandı. Bkz. Gencer (2012, s.256-259).

9 Bu argümanın eleştirisi için bkz. Azmeş, (1995, s. 7-9), Davışa (2004, s.20-21).

10 Oryantalizm üzerine geniş bir literatür bulunmaktadır. Edward Said'in Oryantalizm isimli eseri, Batı tarihinin, dünyanın geri kalanı olan ilişkisinin yeniden değerlendirilmesine ilişkin eleştirel yaklaşımıyla, tartışmayı başlatmıştır. Said, oryantalizmin Avrupa hegemonyasının Orta Doğu'ya yayılmasında bir disiplin olarak bilinen rolünü ve daha genel olarak bir güç ve iktidar söylemi olarak oryantalizmin, Batı'nın Batı dışı coğrafyaya tahakkümünü yerleştirme biçimlerini ön plana çıkarır. Bkz. Said (1998); Oryantalizm tartışmaları için Bkz. Abdülmelik, Tibawi, Algar, (1984), Lockman, (2009).

11 [Batı] Avrupa'nın üstünlüğü düşüncesi, modernleşme sürecinin Batılılaşma olarak anlamlandırılması idi. Modernite, Avrupa'nın ekonomik ve kültürel pratiklerinin meşrulaştırılması üzerinden kurgulandı. Bkz. Wallerstein, (2005, s.35).

tanımlayarak, oryantal literatürle paralel bir söylemi benimser. Antonius'a göre, "1908'den sonra Türkçülük akımının güçlenmesi ve yaygınlaşması ile Suriyeli Hristiyanların bir kısmı İslam toplumu içinde yer almak yerine, Fransa ile siyasal bağlantıların kurulmasını önermeye başladılar. Siyasal bir topluluk şeklinde örgütlenerek, Müslüman Araplarla Osmanlı'dan kültürel bağımsızlık kazanmak için birlikte hareket ettiler. İlk olarak Suriye'de, İlim ve Sanat Cemiyeti'nin (1847) kurulması ile başlayan Arap örgütlerinin faaliyetleri, II. Meşrutiyet ile birlikte hız kazandı ve 1916'da Arap isyanının başlamasıyla zirve noktasına ulaştı" (Antonius, 1934, s.525). Aynı şekilde bir başka Hristiyan Arap tarihçisi Hisham Sharabi (1988, s.50), Osmanlı yönetimini sömürgeci döneme dahil eder, Arap ulusal mücadelesinin on dokuzuncu yüzyılda Osmanlı'ya karşı şekillendiğini vurgular; Müslüman tarihçi Abdül Latif Tibawi (1998, s.92) ise, Fransız ve İngiliz yönetimini, sömürgecilik dönemi olarak tanımlar. Birinci Dünya Savaşı'ndan önce ortaya çıkmış Arap milliyetçiliğine ilişkin literatürün, ancak iki savaş arası dönemde bir akım haline gelebildiğini iddia eder.

Abu Manneh'in görüşleri, 1831-1832 yılları arasında Mısır'ın Suriye işgali ve 1840'a kadar oradaki varlığının, Suriye halkı üzerinde kapsamlı siyasi, ekonomik ve kültürel değişmelere yol açtığı şeklindedir. Buna göre, Arap kimliği ve Suriye'de yaşayan insanları tanımlayan *vatan* imajı, özellikle Hristiyan Araplar arasında Mısır işgalinin etkisi altında şekillenmeye başlamıştır.¹² Hasan Kayalı (1998, s.40) ise tersine, on dokuzuncu yüzyılda Suriye bölgesinde Arapçılık düşüncesinden ziyade, "Suriyecilik" in var olduğunu ve temelde çoğu Arap entelektüelin ve Arap toplumunun, Suriye'nin Osmanlı imparatorluğu içindeki birliğini desteklediklerini iddia eder.

Albert Hourani (1995, s.64), tarihsel olarak, "Arapları, Osmanlı devletinden ve toplumundan dışlayan bir ayrım çizgisinin olmadığını" vurgular. Yaşanılan değişim süreci köklü olmasına rağmen, o dönemde hukuk ve idari yapıları etkileyen, ancak toplumsal örgütlenmelerde henüz değişiklik yap(a)mayan, hatta toplumun büyük bir kısmı tarafından onaylanmayan ve tepeden inmeci bir şekilde kabul ettirilmek istenen bir değişimdi. Değişim sürecinin radikal etkileri, bir düzeyde türdeşleştirme yaratırken, bir başka düzeyde çeşitliliği ve farklılığı derinleştiren eğitim, sınıf farklılaşması, coğrafi ve etnik unsurlara doğru bir çizgi takip etti. Bu çerçevede imparatorluğun Arap toplumu arasında hakim siyasal akımlar, Osmanlıcılık, İslamcılık ve Arapçılığa doğru evrilen bir seyir izledi. Müslüman Arap entelektüeller de, farklı dünya görüşleri çerçevesinde milliyetçilik ideolojisini tanımladılar. Doğum tarihleri 1850 ve 1890 arasında değişen son Osmanlı-Arap nesli bireyleri, son günlerini yaşayan Osmanlı'da eğitim gördüler, meslek edindiler. Çocukluk ve gençlik dönemlerinde farklı kişisel deneyimler yaşayan bu insanlar, siyasi düzenlemelere ve kültürel oluşumlara Osmanlı gözlüğüyle bakıyorlardı. 1919'da sonra kendi seçimleri olmayan bir dünyada hayatlarını yeniden inşa etme zorunluluğu ile karşı

12 Manneh, Mehmet Ali yönetiminin emperyal politikalarının bir parçası olan Suriye işgalinin, toplumsal yapının dönüşmesinde büyük rol oynadığını savunur. Bu süreçte, Müslüman olmayan nüfusa, siyasal özgürlüklerin tanındığını; idari sistemin sekülerleştirilerek eski toplumsal ve siyasi güçlerin etkisiz hale getirildiğini vurgular. Bu gelişmeler Manneh'e göre, 1831-1840 arasında reform siyasetine karşı Müslüman kesimden bir dizi ayaklanmanın başlamasına yol açtı ve işgal, aynı zamanda Müslüman ve Müslüman olmayanlar arasında bölünmeye neden oldu. Abu Manneh, (1980, s.288-290).

karşıya kaldılar. Bu insanların çoğunluğu için on dokuzuncu yüzyılda İslam, hem bir din hem de yaşam felsefesi olarak var olmaya devam etti. Bununla beraber *nahda* hareketinin getirdiği seküler, eklektik ve çok görüşlü düşünce de dünya tasarımlarının şekillenmesinde büyük rol oynadı.¹³

Arap-Osmanlı ilişkilerine ilişkin on dokuzuncu yüzyılda Arap milliyetçiliğinin Osmanlı karşıtı şekilde doğduğuna dayanan yaklaşımları eleştiren Ernest Dawn ve Zeine N. Zeine, Arap milliyetçiliği düşüncesinin on dokuzuncu yüzyılda olgunlaşıp, 1916'da Arap İsyanı ile açık bir şekilde ortaya çıktığı düşüncesine, karşı çıkar. Birinci Dünya Savaşı'nda İngiltere ile ittifak kuran Şerif Hüseyin'in başlattığı Arap ayaklanmasının çok az sayıda Arap tarafından desteklediğini; Arapların çoğunluğunun ya Osmanlı'ya karşı bağlılıklarını koruduklarını, ya da en azından tarafsız kaldıklarını söylemektedirler (Dawn, 1998, 54; Zeine, 2003, s.121). Şerif Hüseyin'in ayaklanması da milliyetçi duygulardan değil, Azmehe (2003, s.123) göre, Arapçılık düşüncesinin etkisinden çok, Mekke hilafeti için yapılmıştı. Son kertede, Birinci Dünya Savaşı sırasında, Arapların, bağımsız Arap devleti kurma amaçları, hayal kırıklığı ile sonuçlandı.

Arap düşünce dünyasında on dokuzuncu yüzyılda, Osmanlılık ve İslamcılık algısı büyük ölçüde varlığını korudu denilebilir. Ancak daha sonra, Jön Türkler'in yönetimi ve Avrupa'nın sömürgeci bir aktör olarak varlığı, siyasal ve etnik bilincin belirginleşmesinde etkili bir faktör oldu. 1918'de imparatorluğun tasfiyesine kadar Arap milliyetçiliği güçlü bir söylem ve pratiğe dönüşmedi. Ancak, yirminci yüzyılda, Osmanlı sonrası ortaya çıkan yeni siyasal ortamda, Arap ulusal mücadelesinin şekillenmesinde, on dokuzuncu yüzyıl deneyimi, bir zemin oluşturdu.

***Nahda*'nın Açmazları**

On dokuzuncu yüzyılın *nahda* söyleminin epistemolojik bir gerilime maruz kaldığından söz etmek mümkündür. Osmanlı'nın gerilemesine reaksiyon göstererek Osmanlıcılık perspektifini benimseyen Arap düşünürleri de, Osmanlı'nın son evresinde Türkçülük akımının belirgin hale gelmesiyle birlikte "İslamcı milliyetçi" ve dolaylı olarak da Arapçı bir söylem benimsediler. On dokuzuncu yüzyılda başlayan sentez süreci, İslami geleneğin, yeni şartların ışığında yeniden değerlendirildiği döneme geçti. Geleneksel olanla, Avrupa'ya ait olanın bileşimi olan bu eklektik referansta *nahda* düşünürleri için, Avrupa baskıcı ve tehdit edici olmakla birlikte, öncelikle bir

13 Örneğin bu eğilimlerin hepsini Lübnanlı Emir Şekip Arslan'ın (1869-1946) hayatında görmek mümkündür (Arslan, 2005, s.43-49). Arslan, hayatının ilk elli yılını Osmanlı devletinin bir yurttaşı olarak yaşadı. Yükselen ulus-devletler çağına, İslam birliği idealinin ilkelerini getiren öncülerden biri olarak dahil oldu (Cleveland, 1991, s.39-40). 1869'da Lübnan'da doğan Arslan, köklü bir Dürzi ailesine mensuptu. Maruni Hristiyan eğitimi almakla birlikte Mısırlı Muhammed Abdul'un öğrencisi olarak dini düşünce yapısına Sünni ekol hakim oldu. Hristiyan hazırlık okulunda Arapça ve Farsça öğreniminin ardından, İslami eğitimin verildiği geleneksel eğitim kurumu *medrese-i sultaniye*'ye devam etti. 1938'de Şam Arap Darülfunun Reisliği'ne atandı. 1913'te Osmanlı Mebusan Meclisi üyesi oldu. İttihat ve Terakki yönetimi zamanında Arap Türk ayrılığını ortadan kaldırmak amacıyla kurulan *Cemiyet'ül Hayriyye-i İslamiye* oluşumunun içinde yer aldı. 1930'larda Fas bağımsızlık hareketinin teorisyeni olarak anıldı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Arslan, (2005, s.43-49), Cleveland, (1991, 14-16)

ilerleme ve güç modeli olarak görüldü (Temimi, 2009, s37) Karma referansın yanında *nahda* liberal söylemi, sömürgecilik dışında liberal Avrupa'ya gönderme yaparken; *nahda*'nın İslami söylemi ise İslam'ın *Mutluluk Çağına* başvurdu. Cabiri, bu durumu "kaçırılmış bilinç söylemi" olarak tanımlamaktadır ve on dokuzuncu yüzyılda ortaya çıkan çeşitli rönesans söylemlerinin, hazır düşünce kalıplarını ve metodolojik yaklaşımları özümlediğini iddia etmektedir (Cabiri, 2011, 29). *Nahda* fenomeni, hem İslami hem de Batılı yanları olan kompleks bir düşünsel yapı olmakla birlikte, doğduğu dönemde içinden geçilen kriz döneminin etkisiyle çok belirleyici değildi. Ancak, İslami gelenek, İslami reform, İslam modernizmi, düşünüş, rönesans, Batılılaşma, Arap milliyetçiliği, Osmanlılık vb. kavramlara ilişkin tartışmalar, daha sonra imparatorluğun yıkılmasıyla ortaya çıkacak yeni Arap düşüncesine zemin hazırladı.

Hristiyan ve Müslüman liberal yazarlar, [İslami unsurları arka planda tutarak], İslam'ı, Arap kültür mirasının bileşiklerinden yalnızca biri olarak ele alan, bir tür Arap seküler doktrini formüle etmeye başlamışlardı. Bu akım, dini kişisel alana indirgeyerek, İslami reform argümanlarını devre dışı bırakmaya çalıştı. O dönem için, reform ve modernleşme programlarının bir ürünü olarak ortaya çıkan *nahda*, bir taraftan da Arap kültürünün pozitif ve ihtişamlı yanlarını vurgulamak suretiyle kendini sınırlamıştı. Azmeh (2003, s.70), Arap tarihinin ister İslami, ister İslam öncesinin yüceltilmesi şeklinde yeniden ele alınmasının, Arap düşüncesinin, Arap bilincinin ve Arap siyasal söyleminin zaafı olduğunu ifade eder; geçmişin yeniden inşasına yapılan vurgu, toplumsal sorunların yanlış anlaşılmasına yol açarak sonraki süreçlere aktarıldı. Bunun yanı sıra, modernitenin güçlü bir konuma getirdiği Avrupa, Arap dünyası üzerinde bir yandan hayranlık bir yandan da nefreti içeren çarpık bir etki yarattı (Amin, 2006, s.5).

Avrupa'da imparatorluk sisteminin tasfiyesi ve milliyetçilik akımının güçlenmesi süreci, Avrupa'nın kendi iç örgütlenmelerinin, gerilimlerinin sonucunda gerçekleşti. Arap dünyasında ve genel olarak Avrupa dışı dünyada ise, dışsal bir şoka verilen tepkiyle şekillendi. Avrupa tarihine özgü bir nitelik olan milliyetçilik, Avrupa sınırlarının ötesine taşınırken, yerli üretimlerle birlikte karmaşık bir içeriğe büründü. Kalıcı olan her şeyin saldırı altında olduğuna inanıldığı bir kriz dönemiydi (Amin, 2006, s.6). Dönüşüm, yeni kurum ve kavramların doğrudan taklit edilmesi yoluyla gerçekleşme de, yönetici seçkinler ve entelektüeller tarafından gelişigüzel kabullenmeler de yaşandı. Milliyetçilik ve sömürgecilik, on dokuzuncu ve yirminci yüzyılda birleşirken, Arap milliyetçiliği daha önce de ifade edildiği gibi öncelikle Osmanlı'nın Orta Doğu'da gerilemesine bir muhalefet olarak doğdu ve daha sonra Avrupa sömürgeciliği ile mücadele etti. Başlangıçta milliyetçilik, liberal demokrasi, pazar ekonomisi üzerine yapılan tartışmalar, daha sonra sosyalist, Marksist düşüncelerle devam etti (Kassir, 2011, s.71). Arap entelektüelleri söz konusu kavram setlerine uzlaşmacı ve/veya reddiyeci tepkiler verdi. Bir başka deyişle, yaşanan dönüşüm, Arap toplumunun yeni bir tanımını yaratmak için, liberal, milliyetçi, İslamcı ve Marksistler üretti.

On dokuzuncu yüzyılda, kapitalizmin ekonomik olarak Arap coğrafyasında yayılışı ve sömürgeci etkisi, modern Arap tarihinin ayrılmaz bir parçası haline geldi. Zamanla Avrupa'nın askeri, ekonomik ve siyasal baskısı görünür hale geldikçe, *nahda* hareketi sömürgecilik karşıtı bir dil benimsedi. Birinci Dünya Savaşı sonrasındaki *nahda* düşüncesinin temel referans noktası,

sömürgeciliğe karşı kurtuluş mücadelesi oldu. Araplar, bir yandan farklı ulus devlet inşâ sürecine dahil olurken, bir taraftan da Arapçılık ya da Pan-Arabizm olarak tanımlanan daha büyük bir üniter Arap milleti ideolojisinin kurulması gibi sorunlarla karşılaştılar (Cuayyit, 1995, s.193). Arap siyasetinin ve devlet sisteminin deneyimi, zamanla milliyetçilik ve solun geride kalmasına, İslamcı siyasetin yükselmesine yol açtı. 1960-1970'li yıllarda Arap solu, devlet ve halk tarafından hor görülen bir elitist konuma yerleştirildi. Hem solun kendi iç bölünmesi, hem de devlet baskısı solun gerileyişini tetikledi. Solda yaşanan bu yabancılaşma İslami hareketler karşısında hegemonik güç oluşturma ihtimalini yok ettiği gibi, siyasal İslam söyleminin güçlenmesine zemin hazırladı. On dokuzuncu yüzyılda İslam düşüncesi, seküler bir toplumla, İslam'ın özüne dönülmesini içeren eklektik bir kimlik ya da aidiyet oluşturmaya çalıştı (Sayyid, 2000, s.156). Bir ideoloji olarak İslam'ın toplum içinde ve/veya karşısındaki fonksiyonlarının tanımlanmasında yaşanan güçlük yirminci yüzyılda da devam etti. Siyasal İslam söylemi, bugünün dünyasında da savunmacı bir refleksle İslam toplumlarını seferber eden bir anlayış olarak tanımlandı. Siyasal İslam, on dokuzuncu yüzyılda üst kimlik arayışı sürecinde, alt kimliklere (Türk ve Arap milliyetçiliği) yapılan vurguyla ön milliyetçilik rolünü oynadığı gibi, iki savaş arası dönemde potansiyel gücünü korumaya devam edecekti. 1924 yılında hilafetin kaldırılmasından sonra, Arap toplumunu çevreleyen derin siyasal, dinsel ve entelektüel mutsuzluğa bir cevap olarak güç kazandı. Bağımsızlıkların kazanılmasına kadar sömürge karşıtı mücadelede yer alan, siyasal İslam, bağımsızlık sonrasında Arap devletine karşı bir muhalefet formunda yeniden kendini üretmeye başladı (Esposito, 2002, s.112; Azmeh, 2003, s.124). On dokuzuncu yüzyıl Arap *nahdasının* açmazı, yeni bir evreyi imleyen imparatorluk sonrası Arap sistemine eklenirken, söz konusu gerilimleri de taşımış oldu.

Sonuç

Bu makalede, on dokuzuncu yüzyılda ortaya çıkan *nahda* hareketi, Osmanlı'nın hem Arap dünyasında, hem de Doğu Avrupa'da uzun bir dağılma sürecinin bir yansıması olarak ele alınmıştır. Osmanlı'daki reform hareketleri, toplum yapısının değişimini, toplumsal yapıdaki ilişki biçimlerini, ekonomik faaliyetleri, yönetsel mekanizmanın işleyişini ve çeşitli dinsel modernizm ve siyasal Batılılaşma akımlarını etkilemiştir. Modernizme geçiş tarihi, Arap dünyasının kendilerine özgü öznellik biçimleriyle ayrışmaları ve bütünleşmeleri de doğuran bir süreci ifade eder. Örneğin Mısır, Arap Orta Doğu'su içinde daha farklı bir seyir izleyerek dönüşümü çok daha erken bir tarihte başlamıştır. Genel olarak Orta Doğu'da ve Arap dünyasında modernleşme sürecinin başlangıcı, Avrupa'nın ekonomik, siyasal, entelektüel ve toprak üstünlüğünün güçlü bir baskı oluşturmalarıyla belirginleşen on sekizinci yüzyıldan yirminci yüzyıla kadar olan Osmanlı yönetimi altındaki modernizasyon dönemini kapsar. Bu dönem, toplumdaki yapısal değişikliklerin sonucunda ortaya çıkan baskılara karşılık dinsel ve etnik grupların yeniden örgütlenme süreci oldu (Barbir, 2010, s.150). Çalışmada, Arap dünyasında modernleşme sürecinin erken dönemi olan *nahda* hareketinin, hem seküler düzeyinde, hem de İslami formunda, genel olarak sömürgeciliğe ve Batı üstünlüğüne karşı, toplumsal ve ekonomik şartların geriliğinin önüne geçme amacının bir ürünü

ve bu yüzden de ideolojik olduğu vurgulanmıştır. *Nahda* hareketi genel olarak bir yanda Mısır ve Suriye'nin Avrupa'da eğitilmiş kesimleri ile, diğer yanda Mısır ve diğer Arap eyaletlerinde eğitimlerini geleneksel yollardan yapan kişiler tarafından başlatıldı. Yüzyılın başlarında önceki yüzyılların düşünce sistematığı devam ederken, Avrupa'nın düşünce akımları, toplumun bu iki farklı grubunun zihinlerinde iki farklı merkezde ve amaçları ile yöntemleri çok farklı iki kaynaktan aktarılarak oluştu.

Nahda fenomeni, aynı zamanda Arap milliyetçiliği söyleminin de temelini oluşturdu. Oryantalist ve Arap tarihçilerinin bir kısmı, on dokuzuncu yüzyılda Arap *nahdasını*, Arap ulusal mücadelesinin başlangıcı olarak ele alma eğiliminde olsa da, yirminci yüzyıldan önce, milliyetçi duyguların Arap eyaletlerinde geniş bir yankı yaratmadığı, *tanzimat* reformları bağlamında, daha küçük grupların, örgütlenme ve entelektüel girişimi ile sınırlı kaldığı, ancak, Osmanlı sonrası modern Arap düşüncesinin biçimlenmesinde belirleyici bir uğrak olduğu vurgulanmıştır. Özellikle Osmanlı merkezi yönetimine daha yakın olan Suriye bölgesi, Avrupa etkisi karşısında uzun bir süre Osmanlı kimliğine bağlı kalarak, bir nevi "İslam milliyetçiliği"ni destekledi. Osmanlı reformlarının yetersiz kalması ile, Osmanlı kimliğinin Türk milliyetçiliğine dönüşmesinden sonra Arapçılık, Arap eyaletlerinde baskın bir ideoloji olarak yerleşecekti.

On dokuzuncu yüzyıl *nahdası* aynı zamanda Arap düşüncesinin evriminde kavramsal bir temel oldu. On dokuzuncu yüzyıldan itibaren yaklaşık iki yüz yıllık süreç içinde *nahda* düşüncesi, son derece karmaşık siyasal süreçler eşliğinde bir çok dönüşüme uğradı. Toplumsal pratiğin bir parçası olarak, yeni kurum ve kavramlar, Arap dünyasının ekonomik, siyasal, toplumsal ya da kültürel modernleşme sorunsalının bir parçasıydı. Tartışmalar bu bağlamda sofistike ve karmaşık oluyordu. On dokuzuncu yüzyıl, bir kırılma noktasıydı ve dönüşümün ilk evresine tekabül ediyordu ve bu dönemde birbirinden farklı iki dünya görüşü, Arap düşünce dünyasını belirledi. Arap-İslami ve Batı. Arap düşüncesi, bir yanıyla modern, diğer yanıyla geleneksel olmaktan kaynaklanan düalist bir yapıya sahip oldu. Bununla birlikte, ilk dönem *nahda* hareketi, önemli sayıda Arap düşünürün doğuşun teşvik etse de, bir kitle hareketi üretmedi. Yirminci yüzyıl ise, Arap dünyası için, siyasal kargaşa ve belirsizlik çağı oldu. Ancak on dokuzuncu yüzyıl ile, Osmanlı sonrası dönemin ilk evresini birbirinden kesin çizgilerle ayırmak güçtür. Osmanlı siyasi düzeninin yerine, ulus-devlet inşa sürecinin başlamasıyla her devlet, belirli ulusal kimlik sembolleri yaratmaya çalışırken, Arap toplumunun bağlılığını elde etmek için, on dokuzuncu yüzyılda temelleri atılan siyasal akımlar, birbiriyle çatışan ideolojik kamplaşmaya dönüştü ve giderek derinleşti.

Yirminci yüzyılın kargaşa ve belirsizliği içinde, ilk dönem *nahdanın* başarısızlığının ardından, Arap dünyası, sömürgeci modernitenin egemenliğinden küresel kapitalizmin egemenliğine geçişi deneyimledi. İngiliz- Fransız yönetiminin sona ermesinden sonra, ABD'nin küresel hegemonyası Arap Orta Doğu'sunun siyasal, ekonomik ve dinsel hareketlerini etkileyen önemli bir faktör oldu. On dokuzuncu yüzyıldan başlamak üzere, sömürge yönetiminin varlığı, Arap siyasetinin yönünü liberal anayasal yönetim inşasından, sömürgecilikten kurtulmaya çalışan askeri ve otokratik Arap devlet sistemine çevirdi. On dokuzuncu yüzyıldan 1980'lere kadar Arap toplumu sürekli hareket

halindeydi. Bağımsızlık mücadelesi, milliyetçilik, İslamcılık gibi rakip ideolojilerin içinden geçen Arap toplumu, 2000'lere gelindiğinde bunların hepsini tüketmişti (Bozarslan, 2012, s.30). Rejimlerin meşruiyet krizinin derinleştiği, toplumsal ve ekonomik sorunların yapılaşığı bir süreci yaşamaktaydı. İki yüzyıldır Arap bilincinin içinde bulunduğu kimlik sorunu, karmaşık siyasal süreçlerin ürünü olarak 2011'de yeni bir aşamaya geçti. Sonuç olarak, 2011 isyanları bu kimlik sorununun, aynı zamanda ekonomik, siyasal ve entelektüel krizin patlama noktasıydı. Bu anlamda henüz başlangıç aşamasında olan bu yeni tarihsel döngü, yeni bir siyasal kuşağın doğuşunu da imleyen kendine özgü dinamiklere sahiptir. Söz konusu yeni sürecin, modern Arap düşüncesi ile hangi konularda süreklilik göstereceği, hangi alanlarda kopuşu temsil edeceği zaman içerisinde şekillenecektir.

Kaynakça

- Abdölmelik, E., A.L. Tibawi ve A. Hamid (1998) *Krizdeki Oryantalizm-Eleştiriler* (çev. Ahmet Aydoğan, vd.), İstanbul: Yöneliş Yayınları.
- Abou-El-Haj, R. A. (2000) *Modern Devletin Doğası 16.yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu* (çev. O. Özel ve C. Şahin), Ankara: İmge Kitabevi.
- Abu Manneh, Butrus (1980) "The Christians Between Ottomanism And Syrian Nationalism: The Ideas Of Butrus al-Busrani", *International Journal of Middle East Studies*, 11(3): 287-304.
- Altındağ, Ş. (1945) *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı, Mısır Meselesi 1830-1841*, Ankara: Tarih Kurumu Yayınları.
- Al-Azmeh, A. (2003) *İslamlar ve Moderniteler* (çev. E. Gen), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Al-Azmeh, A. (1995) "Nationalism and Arabs", *Arab Studies Quarterly*, 17(1-2).
- Amin, S. (2011) "Bir Arap Baharı mı?" (çev. K. Nazım ve O. Gayretli), *Monthly Review Bağımsız Sosyalist Dergi* 28:13-35.
- Amin, S. ve A. El Kenz (2006) *Avrupa ve Arap Dünyası* (çev. K. Ülker), İstanbul: Versus Yayınları.
- Antonius, G. (1934) "Syria and French Mandate", *International Affairs* (Royal Institute of International Relations, 1931-1939), 13(4): 523-529.
- Arslan, E. Ş. (2005) *Bir Aydının Gözüyle Osmanlı Tarihi ve Birinci Dünya Savaşı* (çev. S. Meydan ve A. Meydan), İstanbul: Çatı Yayınları.
- Ayalon, A. (2008) "Private Publishing in the Nahda", *International Journal of Middle East Studies*, 40(4): 561-577.
- Ayubi, N. (1993) *Arap Dünyasında Din ve Siyaset* (çev. Yavuz Alogan), İstanbul: Cep Kitapları.
- Baktıaya, A. (2009) *Osmanlı Suriye'sinde Arapçılığın Doğuşu*, İstanbul: Bengi Yayınları.
- Barbir, K. K. (2010) "Bellek, Miras ve Tarih: Arap Dünyasında Osmanlı Mirası", içinde L. C. Brown (der.) *İmparatorluk Mirası Balkanlar'da ve Ortadoğu'da Osmanlı Damgası* (çev. G. Çağalı-Güven), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bayat, A. (1994) *İslam, Halk ve Devlet* (çev. S. Oğuz), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Berkes, N. (2004) *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Bozarslan, H. (2012) *Ortadoğu'nun Siyasal Sosyolojisi, Arap İsyanlarından Önce ve Sonra* (çev. Melike Işık Durmaz), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Cleveland, W. L. (1991) *Batı'ya Karşı İslam Şekip Arslan'ın Mücadelesi* (çev. S. Ayaz), İstanbul: Yöneliş Yayınları.
- Cleveland, W. L. (2008) *Modern Orta Doğu Tarihi* (çev. M. Harmancı), İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Cuayyıt, H. (1995) *Avrupa ve İslam* (çev. K. Kahraman vd.), İstanbul: İz Yayıncılık.
- Dawn, E. (1998) *Osmanlıcılıktan Arapçılığa* (çev. B. Aydın ve T. Temiz), İstanbul: Yöneliş Yayınları.
- El-Cabiri, M. A. (2011) *Çağdaş Arap-İslam Düşüncesinde Yeniden Yapılanma*, (çev. A. İ. Pala ve M. Ş. Çıkar), İstanbul: Düşün Yayıncılık.
- Esposito, J. L. (2002) *İslam Tehdidi Efsanesi* (çev. Ö. Baldık, A. Köse ve T. Küçükcan), İstanbul: Ufuk Kitapları.
- Fahmy, K. (2010) *Paşa'nın Adamları Kavalalı Mehmet Ali Paşa, Ordu ve Modern Mısır* (çev. D. Zarakolu), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Gencer, B. (2008). *İslam'da Modernleşme 1839-1939*, Ankara: Doğu-Batı Yayınları.
- Gibb, H. A. R (1991) *İslam Medeniyeti Üzerine Araştırmalar* (çev. K. Durak, vd.), İstanbul: Endülüs Yayınları.
- Hourani, A. (1994), *Çağdaş Arap Düşüncesi* (çev. L. Boyacı ve H. Yılmaz), İstanbul: İnsan Yayınları.
- Hourani, A. (1995) "Osmanlı Reformu ve Eşraf Politikaları", S. Shaw, A. Hourani, K. Karpat, R. Davison, E.

- Kuran ve K. Salibi (der.) *Ortadoğu'da Modernleşme*, İstanbul: İnsan Yayınları.
- Hüseyin, M. (2004) *Modernizmin İslam Dünyasına Girişi* (çev. S. Özel), İstanbul, İnsan Yayınları.
- İnalcık, H. ve M. Seyitdanlıoğlu (2006) *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ankara: Phoenix Yayınları.
- İnayet, H. (1991) *Arap Siyasi Düşüncesinin Seyri* (çev. H. Kırlangıç), İstanbul: Yöneliş Yayınları.
- Karpat, K. (2011) *Osmanlı'dan Günümüze Orta Doğu'da Millet, Milliyet ve Milliyetçilik* (çev. R. Boztemur), İstanbul: Timaş Yayınları.
- Karpat, K. (2013) *İslam'ın Siyasallaşması Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması* (çev. Ş. Yalçın), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kaya, H. (1998) *Jön Türkler ve Araplar, Osmanlıcılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık (1908-1918)* (çev. T. Yöney), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Keddie, N. R. (1969) "Pan-Islam as Proto-Nationalism", *The Journal of Modern History*, 41(1): 17-28.
- Khalidi, R. (1991) "Ottomanism and Arabism in Syria Before 1914: A Reassessment", içinde R. Khalidi, L. Anderson, M. Muslih ve R. S. Simon (der.), *The Origins of Arab Nationalism*, New York: Colombia University Press.
- Kuran, T. (2012) *Yollar Ayrılırken Ortadoğu'nun Geri Kalma Sürecinde İslam Hukukunun Rolü* (çev. N. Elhüseyni), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Lapidus, I. M. (1996) *Modernizme Geçiş Sürecinde İslam Dünyası* (çev. İ. S. Üstün), İstanbul: Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Laroui, A. (1993) *Tarihselcilik ve Gelenek* (çev. H. Bacanlı), İstanbul: Vadi Yayınları.
- Lewis, B. (2009) *Tarihte Araplar* (çev. H. D. Yıldız), İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları.
- Lewis, G. (2003) "Dildeki Osmanlı Mirası", içinde L. C. Brown (der.) *İmparatorluk Mirası Balkanlar'da ve Orta Doğu'da Osmanlı Damgası* (çev. G. Çağalı-Güven), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Lockman, Z. (2009) *Hangi Orta Doğu, Oryantalizm Tarih Siyaset* (çev. B. Birinci), İstanbul: Küre Yayınları.
- Lutskiy, B. (2011) *Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi* (çev. T. Keskin), İstanbul: Yordam Kitap.
- Mardin, Ş. (1995) *Türkiye'de Toplum ve Siyaset Makaleler I*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Marsot, A. L. A. (2007) *Mısır Tarihi Arapların Fethinden Bugüne* (çev. G. Çağalı-Güven), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Ortaylı, İ. (2000) *İmparatorluğun En Uzun Yılı*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Palmer, A. (1993) *Osmanlı İmparatorluğu Son Üç Yüz Yıl Bir Çöküşün Yeni Tarihi* (çev. B. Çorakçı-Dişbudak), İstanbul: Sabah Yayınları.
- Ramazan, T. (2013) *İslam ve Arap Uyanışı*, İstanbul: Açılım Kitap.
- Said, E. (1998) *Oryantalizm (Doğubilimi) Sömürgeciliğin Keşif Kolu* (çev. N. Uzel), İstanbul: İrfan Yayınevi.
- Sayyid, S. (2000) *Fundamentalizm Korkusu, Avrupamerkezcilik ve İslamcılığın Doğuşu* (çev. E. Ceylan ve N. Yılmaz), Ankara: Vadi Yayınları.
- Sharabi, Hisham (1988) *Neopatriarchy, The Theory of Distorted Change in Arab Society*, New York: Oxford University Press.
- Sorman, G. (2006) *Rifaa'nın Çocukları, Müslüman Modernler* (çev. P. Tacar), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Temimi, A. (2009) "Arap Sekülerizminin Kökenleri", içinde A. Temimi (der.) *Orta Doğu'da Modernleşme İslam ve Sekülerizm* (çev. G. Bayır), İstanbul: İlimyurdu Yayıncılık.
- Tibawi, A. L. (1998) "İngilizce Konuşan Oryantalistler, İslam'a ve Arap Milliyetçiliğine Yaklaşımlarına Dair Bir Eleştiri", içinde A. L. Tibawi, E. Abdülmelik ve H. Algar (der.) *Krizdeki Oryantalizm-Eleştiriler* (çev. A. Aydoğan, vd.), İstanbul: Yöneliş Yayınları.
- Tibi, B. (1998) *Arap Milliyetçiliği* (çev. T. Temiz), İstanbul: Yöneliş Yayınları.

- Wallerstein, I. (2005) *Modern Dünya Sistemi Kapitalist Tarım ve 16. Yüzyılda Avrupa ve Dünya Ekonomisinin Kökenleri, Cilt.1* (çev. L. Boyacı), İstanbul: Bakış Yayınları.
- Zeine, N. Z. (2003) *Türk-Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu* (çev. E. Akbaş), İstanbul: Gelenek Yayınları.
- Zeydan, C. (2012) *İslam Uygarlıkları Tarihi, 2. Cilt* (çev. N. Gök), İstanbul: İletişim Yayınları.